

Питання шевченкознавства

Орест Ткаченко

УДК 811+ 821.161.2

ШЕВЧЕНКО І МОВИ: ЕРУДИЦІЯ І ТВОРЧІСТЬ¹

У статті йдеться про обізнаність Т. Шевченка з іноземними мовами та використання їх ресурсів у його поетичній і прозовій творчості, щоденнику й листуванні.

Ключові слова: німецька мова, польська мова, російська мова, українська мова, французька мова.

Orest Tkachenko. Shevchenko and languages: erudition and creative work

The paper tells about Shevchenko's knowledge of foreign languages and the use of their resources in his poetical and prose works, diary and correspondence.

Key words: German, Polish, Russian, Ukrainian, French.

Питання Шевченкових мов, тобто мов, які поет знав і використовував, цікаве із двох поглядів – як частина його загальної ерудиції і як компонент його творчості, що цією ерудицією живилася.

Уже давно поховано легенду про Шевченка – обдарованого поета-самоука обмеженого значення, котрий писав одним із провінційних наріч російської мови для простолюду, нездатного піднятися до вищих щаблів цивілізації, творених “культурними” мовами. Як геніальний український поет світового значення Шевченко, а разом із тим й основна мова його творчості – українська, здобули собі всесвітнє визнання. Не більше ніж міфом виявилися й сумніви в освіченості поета. Про його глибоку й різнобічну ерудицію справді енциклопедичного характеру свідчить уся його творчість як українською, так і російською мовою разом із писемною спадщиною (щоденником і листуванням).

Настав час піддати сумнівові також правильність думки, найвизрашніше висловленої одним із сучасників Шевченка О. Афанасьєвим-Чужбинським: “Т[арас] Г[ригорович] из иностранных языков знал лишь польский” [8, 53]. Не спростовуючи цієї думки, ми ніби мовчки з нею погоджуємося. Тим часом уважне ознайомлення зі спадщиною поета переконує в її неслухності.

Не враховуючи запозичень, здавна введених до складу найактивніше використовуваних Шевченком мов – української та російської, що як чужі не сприймаються, а також численної не тлумаченої ним ономастики, у спадщині Шевченка, крім великих українських і російських текстів, зустрічаються більші або менші фрагменти з інших 28 мов (отже, мов, відбитих у писемній спадщині Шевченка, разом 30). Сюди належать такі мови:

1) староукраїнська (охочекомонный “належний до вільної кінноти” [9, т. 4, 21]²); 2) давньоруська (насади “кораблі” [9, т. 2, 342]); 3) церковнослов'янська (Вавилоня дщере окаяна! [9, т. 1, 364] (“Вавилонська дочко проклята!”)); 4) польська (siostrzeńcy “племінники (сини сестри)” [9, т. 6, 119]); 5) пруська (через польську) (вайделота “ворожбит; співець” від пруського waidlemai

¹ Стаття – розширений і вдосконалений варіант попередньої публікації (див.: [7]).

² З міркувань заощадження з кожної мови (незалежно від їх кількості) подаватиметься лише один приклад.

“ворожимо”; чинимо чари” [9, т. 6, 121]]¹; 6) німецька (gute Nacht “добраніч” [9, т. 4, 28]); 7) англійська (джентльмен (gentleman) [9, т. 3, 181, 187]); 8) голландська (зюйд-ост (zuidoost) “південно-східний (про вітер)” [9, т. 5, 61]); 9) їдиш (гершту? (чи) чуєш ти? [9, т. 1, 135]); 10) латинська (Ecce homo! “Ось людина!” [9, т. 4, 58]); 11) французька (Bonjour, papa! “Добридень, тату!” [9, т. 3, 253]); 12) провансальська (через французьку) (трубадур “середньовічний провансальський поет і співець” (фр. troubadour від провансальського trovador, похідного від trobar “віршувати; творити” [9, т. 1, 292]); 13) іспанська (качуча (cachucha) “іспанський (андалусійський) танець із кастаньетами” [9, т. 3, 190]); 14) португальська (через італійську) (автодафе (італ. autodafé від португ. auto-de-fé) “смертна кара спаленням на вогнищі (букв. – акт віри)” [9, т. 1, 294]); 15) італійська (maestro “маестро – видатний діяч мистецтва, – букв. майстер” [9, т. 6, 17]); 16) румунська (зокрема й у молдав(ан)ському варіанті) (бойар (boiér) “бойрин”; дворянин; поміщик [9, т. 4, 171])²; 17) галльська (через латинську (bardus) і французьку (barde) (бард “співець (у галлів); перен. поет” – [6, т. 1, 35] (див. також: [11, 73]); 18) грецька (філантроп (φιλάνθρωπος); 1) “людинолюбний; добродійний; 2) людинолюбець; добродійник, благодійник”) “філантроп, добродійник, благодійник” [9, т. 4, 24]); 19) вірменська (чека “ні” [9, т. 4, 76]); 20) перська (Караван-сарай (kārwānsārāj “заїздний дім для подорожніх з караванами”, складне слово з двох слів – kārwān “караван”, sārāj “палац; будинок”) [9, т. 4, 81]); 21) грузинська (через російську) (груз. saxli “будинок”, звідки російське – сакля “дім (на Кавказі)” [9, т. 1, 344]); 22) арабська (аллах “Бог” [9, т. 2, 65]); 23) гебрайська (в ашкеназійському, німецько-єврейському, вимовленнєвому варіанті) (Уни хушавке мес “Бідняк поціновується так (як) мертвий”, – у тексті “Живой человек без денег – всё равно, как мёртвый” [9, т. 3, 191]); 24) естонська (через російську) естон. sai “білий хліб; булка, звідки рос. сайка “невеличка булочка з пшеничного борошна” [9, т. 5, 98]); 25) угорська (через польську) (угор. hajdú (мн. – hajdú-k) “солдат угорської піхоти 16–17 ст.; (у південних слов’ян та угорців) патріот, що боровся проти турецького гноблення; початково-розбійник”; у польській мові – hajduk “слуга, одягнений по-угорськи” [9, т. 3, 129]); 26) турецька (пашалык (paşalık) – “адміністративний округ у султанській Туреччині” [9, т. 5, 62]); 27) азербайджанська (чурек (азербайджан. черек “прісний хліб у вигляді коржів” [9, т. 1, 344])³; 28) казахська (через російську) (шоламуі “халабуда” [5, 18], звідки російське джаламейка “рід куреня” [6, т. 4, 94]).

Звісна річ, значну частину цих елементів можна взяти на карб не стільки знання тих мов, звідки їх узято, скільки допитливості поета, бажання за допомогою них відтворити колорит того чи того народу й доби. Іноді, як у словах листів із заслання, це просто відбиття реалій місцевого побуту.

На здобуття освіти, зокрема вивчення мов, що сполучалося з інтенсивною працею, поетичною та образотворчою, митцеві було відпущено дуже мало часу, фактично майже тільки ті 9 років життя (з 1838 до 1847 р.), які припадають на період між звільненням із кріпацтва до заслання й солдатчини. Отже, кількість мов, котрі певною, більшою чи меншою, мірою міг вивчити Шевченко в цей час, мала бути набагато меншою. Найвірогідніше припускати, що це

¹ Див.: [10, 1029-1030].

² Пор.: “У полицейского моста мы встретили Элькана, прогуливающегося с каким-то молдаванским *бояром* и разговаривающего на молдаванском наречии” [9, т. 4, 171].

³ Для слова *чурек* і його відповідників, поширених у багатьох тюркських мовах, стосовно Кавказу найвірогідніше першоджерелом уважати саме азербайджанську мову, у XIX – на початку XX ст. називаною татарською, яка в XIX ст. на Кавказі часто вживалася як мова міжнаціонального спілкування. Характерний щодо цього уривок з листа Лермонтова: “Начал учиться по-татарски, язык который здесь (на Кавказі. – О. Т.), и вообще в Азии, необходим, как французский в Европе” (К Раевскому, 1837) (з листа про перебування на Кавказі) [4, 433].

ті мови, елементи яких виступають у Шевченка в оригінальному написанні (латинською графікою). Крім слов'янської польської, це стосується ще чотирьох неслов'янських мов – французької, італійської, латинської, німецької. Очевидно, подання їх елементів у формах письма цих мов (до того ж із мінімальною кількістю помилок) має свідчити про те, що Шевченко, якщо й не опанував цілком цих мов (для цього він мав замало часу), то вивчав їх і певною мірою засвоїв.

Найповніші й найпевніші відомості маємо щодо французької мови, кількість слів і виразів якої в писаннях Шевченка особливо значна: l'enfant “у вигляді дитини, по-дитячому” [9, т. 3, 279]; Bonjour, papa “Добридень, тату” [9, т. 3, 253]; l'eau-forte “у вигляді офорта (гравюри)” [9, т. 6, 30]; tableau de genre “картина на побутову тему” [9, т. 3, 293]; mauvais genre “поганий смак, несмак” [9, т. 4, 127]; Le Nord “північ” [9, т. 5, 119; 9, т. 6, 140]; madame “пані” [9, т. 4, 237]; mademoiselle “панна” [9, т. 3, 199]; Merci, monsieur “Дякую, пане” [9, т. 3, 143]; à la naturel “у натуральному вигляді (зокрема без одягу)” [9, т. 6, 129]; papier torchon “особливий тип грубого паперу (букв. – папір-ганчірка)” [6, т. 2, 621]; princesse “княгиня, княжна, принцеса” [9, т. 4, 127]¹. Важливо зазначити, що всі ці слова й вирази Шевченко вживає переважно в листах і повістях, писаних під час заслання, тобто лише з пам'яті. З повісті “Художник”, головний герой якої має прототипом, безперечно, самого автора, можемо довідатися, що поштовхом до вивчення французької мови Шевченком стало бажання прочитати у французькому перекладі “Історію занепаду та зруйнування Римської імперії” англійського історика Е. Гіббона, яку він побачив у К. Брюллова. Французьку мову герой повісті (отже, і Шевченко) вивчав під керівництвом поляка-студента, разом із яким вони читали оригінальну й перекладну літературу французькою мовою (Поль де Кока, роман “Кларісса” Річардсона у французькому перекладі Жюльє Жанена), а також того самого Е. Гіббона. Унаслідок цього Шевченко настільки вивчив мову, що міг нею навіть розмовляти, пор.: “Он (Элькан. – О. Т.) со мною иначе не говорит как по-французски, за что я ему весьма благодарен, это для меня хорошая практика” [9, т. 4, 172]. Знання французької мови мало велику вагу для формування Т. Шевченка як художника й, очевидно, як письменника: “Теперь только я совершенно понял, как необходимо изучение антиков и вообще жизни и искусства древних греков и как мне в этом случае французский пригодился” [9, т. 4, 172-173]². Вочевидь, крім згаданих книжок, Шевченко читав французькою також якісь праці з історії Греції. Постає, однак, питання, чому Шевченко не афішував особливо своє знання французької мови, не намагався нею розмовляти не тільки в Петербурзі, а й, скажімо, в Україні. Щодо цього могло бути три причини. Перша, так би мовити, суб'єктивно-психологічна, а частково й соціальна. Ставлячись дуже вимогливо до рівня своїх знань, Шевченко як колишній кріпак не міг допустити, щоб у колах панства, де він опинився, висміювали, хай дрібні, його помилки, глузували з них, як із намагання колишнього кріпака зрівнятися із цим панством, кастовою рисою котрого серед інших було й знання французької мови. Шевченкові ця мова була потрібна насамперед як засіб прилучитися до високої західноєвропейської культури, її здобутків, і аж ніяк не як престижний засіб увійти до вищих соціальних верств, до котрих він ставився вельми критично. Іншим мотивом, сказати б, принципово-ідейним, було те, що, проголошуючи стосовно своїх земляків вимогу “І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь!” [9, т. 1, 353],

¹ Див.: [6, т. 2, 619]. Подано російською графікою французька словосполучка *бон-мо* (фр. *bon mot*) “дотеп (букв. добре слово)” свідчить про те, що Шевченко володів не тільки французьким письмом, а й французькою вимовою.

² Можна припустити, що саме читання Е. Гіббона навіяло пізніше Шевченкові сюжет “Неофітів”, поеми з епохи занепаду Римської імперії.

Шевченко бачив серед тодішньої української за походженням, зазвичай дворянської інтелігенції надмірне тяжіння до всього не свого з одночасним нехтуванням усім своїм. В Україні поет і своєю творчістю, й особистим прикладом (уживанням української мови, співанням українських пісень) прагнув серед зденаціоналізованих так званих освічених верств пропагувати українську мову й культуру, повернення до них. Ясно, що це також, незважаючи на розуміння її високої культурної цінності, змушувало Шевченка утримуватися від французької мови в колах і без того надміру (на шкоду власній культурі) сфранцуженого дворянства. І нарешті, міг бути й третій мотив невживання Шевченком французької мови в колах українського панства, серед яких йому траплялося перебувати під час подорожей в Україну. Це давало змогу довідатися про те, що від нього приховувано начебто “незрозумілою” для колишнього кріпака мовою, зокрема це могло стосуватися й ознайомлення зі справжнім ставленням до нього.

Менше є відомостей про знання Шевченком італійської мови, що її він, напевне, мав вивчати хоч би як художник, котрий пристрасно мріяв побувати в Італії і принаймні чотири рази (у 1841, 1842, 1843 і 1847 рр.) готувався до подорожі в цю країну [3, 73, 97, 199]. Тому можливо, що саме знанням Шевченком італійської мови пояснюється та обставина, що засланець-варнак (герой однойменної російської повісті) читав йому в оригіналі поетичні твори Боккаччо, Аріосто, Тассо й “Божественну комедію” Данте [9, т. 3, 125]. Навряд чи у випадкового знайомого Шевченка виникло би бажання читати йому італійських поетів мовою оригіналу, якби той був зовсім не обізнаний із мовою, опанувати котру йому могло допомогти, до речі, і знання французької. Крім цих суто логічних припущень, на користь того, що Шевченко вивчав італійську мову, свідчить, зокрема, наявність у його російських творах і листах слів: *da capo* “(букв.) з початку (вигук публіки до актора з проханням повторення)” [9, т. 4, 131]; *maestro* “маестро” [9, т. 6, 17]; *sepia de Roma* “назва фарби” [9, т. 6, 112]; *secondo* “другий” *acquatinta* “акватинта (спеціальний засіб гравірування)” [6, т. 2, 619] (з єдиним помилковим, – очевидно, під впливом польської графіки, – написаним *асва-тінта*)¹, *bene* “добре” [9, т. 3, 226]; *benissimo* “дуже добре” (букв. найкраще)” [9, т. 3, 226]. Останні два приклади свідчать про те, що Шевченко засвоїв також правила італійської граматики (зокрема утворення ступенів порівняння прислівників, пор. їхнє використання у відповідному контексті: “И ещё знаете что: я забегу на станцию и скажу, чтобы принесла и ваши вещи сюда... *Vene?* (Добре? – *O. T.*) – прибавил он, сжимая мою руку. – *Benissimo* (“Дуже добре; чудово. – букв. найкраще”. – *O. T.*) – отвечал я” [9, т. 3, 226]. Про знання Шевченком італійської граматики, про вміння творчо її використовувати в поезії свідчить також інший приклад. У другу й остаточну редакцію поеми “Княжна” він увів додаткові рядки: “Убий гадюку, покусая! Убий і Бог не покарає! Як тая *Ченчіо* колись Убила батька кардинала, І Саваофа не злякалась” [9, т. 2, 32], – де він уживає прізвище відомої Беатріче Ченчі у формі *Ченчіо*, як транслітерацію італійського *Сенсіо* (вимовляється як *Ченчо*). З історичного погляду італійське прізвище *Ченчі* (*Сенсі*) становить собою форму множини від однини *Ченчо* (*Сенсіо*), котра нині як прізвище не вживається. З погляду сучасного слововжитку форма *Ченчіо* в Шевченка порушує узвичаєну нині й не змінювану (історично множинну) форму цього типу італійських прізвищ (пор. інші подібні прізвища на зразок *Конті* (*Conti*), *Медічі* (*Medici*) і под.), бо вони тепер не відмінюються. Проте вона бездоганна з граматичного погляду, бо саме іменники із закінченням *-о* в однині (чоловічого й жіночого роду) мають в італійській мові у множині закінчення *-і*, пор. *gatto* (ч. р.) “кіт” – *gatti*

¹ Утім тут можливе й не зовсім точне прочитання італійського *acquatinta*.

“коти”; fascio (ч. р.) “зв’язка” – fasci “зв’язки”; mano (ж. р.) “рука” – mani “руки”. Звідси й абсолютно точно за множиною *Ченчі* (Cenci) утворено форму однини *Ченчіо* (Cencio). Цікаво зазначити й те, що апелятив cencio (мн. cenci), що збігається із прізвиськом Cenci й, можливо, як вихідне прізвисько лежить в його основі, має значення “ганчірка; шматка; брудна ганчірка”. Виникає питання, чи випадково в такому разі Шевченко використав тут форму однини *Ченчіо* стосовно італійської дівчини, що їй розпусний батько саме й призначив роль ганчірки, підстилки, рокованої приймати будь-який бруд і котра всупереч цьому повстала проти фатуму, не дала втоптати в бруд свою жіночу й людську гідність. Таке трактування лежить занадто близько до системи Шевченкових образів, де постать скривдженої жінки або жінки-месниці, котра захищає свою честь, посідає одне з центральних місць, щоб уважати “помилку” Шевченка випадковим, а не свідомим використанням особливостей італійської мови. А разом усе зазначене промовляє на користь того, що Шевченко був обізнаний з італійською мовою, її граматику і словником і, навіть цілком вірогідно, що це знання було не поверховим, а досить глибоким. Отже, не ставши потрібною йому практично, італійська мова знайшла собі застосування в його творчості, де, можливо, буде знайдено також інші її відбиття.

Певні припущення можна висловити щодо латинської мови. Маючи таку напружену програму й у самоосвіті, і в навчанні в Академії мистецтв, і у творчості як поета і художника, він конче мусив обирати серед мов першочергові й відкидати ті, вивчення котрих було для нього менш потрібне або й менш реальне. Вивчення класичних мов у Шевченкові часи як предмет освіти почало практично відступати на задній план. Не можна сказати, що воно було б йому зовсім не потрібне, адже свої сюжети студенти Академії мистецтв мали брати переважно з античної або біблійної історії. Але Шевченко, розпочавши освіту в ній у віці 24 років, фактично був переростком, якому вже пізно було (ще й маючи на оці першочергові завдання) розпочинати обтяжливе вивчення стародавніх мов, навіть самої латинської. До того ж знання античності можна було дістати з приступнішої літератури сучасними європейськими мовами, насамперед найпоширенішою тоді французькою. Невеличкі фрагменти латинської мови, наявні в Шевченка, не суперечать думці про те, що спеціально цієї мови він не вивчав або, якщо з нею і знайомився, то дуже поверхово. Загальноєвропейського поширення набули латинські терміни, стосовні книгарства або листування: in folio “книжка форматом у піваркуша” [6, т. 2, 620], in quarto “книжка форматом у четверту частку аркуша” [6, т. 2, 621], post scriptum “приписка до листа (букв. після написаного)” [6, т. 2, 621], (u) cetera, cetera “інші, інші” [6, т. 2, 621]; щоб їх засвоїти, зовсім не треба спеціально вивчати латину. Інші латинські слова й вирази пов’язані в Шевченка не із традицією античності, як буває при спеціальному вивченні латинської мови, а із християнською католицькою релігією (Ecce homo! “Ось людина!!” (з Євангелія) [9, т. 4, 58]; Te Deum (laudamus) “Тебе Бога (хвалимо)” (початок католицького гімну) [9, т. 1, 295], mort(uus) anno... “померлий року...” (напис на могилі католика-поляка) [9, т. 4, 196] чи з латинськими пам’ятками старовинної історії Польщі (Monumenta Regum Polonie Cracoviensia “Краківські пам’ятки королів Польщі”) [6, т. 2, 620-621]¹. Отже, латина в Шевченка була або здобутком загальної освіти, при якій вона дістається разом з асимільованою термінологією латино-грецького походження, або прийшла до нього через обізнаність із польською культурою, пов’язаною релігією й історією з латинськомовною середньовічною традицією.

¹ Переважно (за винятком Te Deum..., яке часто зустрічаємо в українськомовній спадщині поета) із кн.: [6, т. 2, 619-622] (Додаток №3).

Елементів німецької мови, переданих (досить вправно) переважно засобами німецької графіки, у Шевченка зовсім мало. Це формули мовного етикету “Gute Nacht!” (На добраніч! [9, т. 4, 28]) або (російською мовою) “Гут морген!” (розмовна форма привітання Guten Morgen! “Добрий ранок!”) [9, т. 4, 316] та уривок із колись популярної німецької пісні “Ach, mein lieber (у Шевченка помилково: liber¹ Augustin” [9, т. 4, 27]). Німецьку мову Шевченко міг чути в тих німецьких родинах, де він часто бував завдяки дружбі з К. Брюлловим і В. Штернбергом, які його познайомили зі своїми родичами, петербурзькими німцями. Можна було би припустити, що знання цієї мови Шевченком було суто слуховим та обмежувалося кількома найпоширенішими зворотами й німецькою пісенною, якби не дві обставини. По-перше, Шевченко послуговується (і досить точно) німецькою графікою, незважаючи на те, що із самою мовою він зіткнувся під час перебування в Петербурзі, а надалі міг її відтворювати тільки з пам’яті. Отже, Шевченко не тільки чув німецьку мову, а й мав щось нею читати, а це вже передбачає її, хай коротке, вивчення (найвірогідніше, можна припустити, за допомогою В. Штернберга, близького друга Шевченка). По-друге, хоч про це ніде сам Шевченко не пише, наслідки цих студій, мабуть, були такі, що дали йому змогу розмовляти німецькою мовою, бо без її знання він навряд чи вирушив би в ту подорож до Швеції й Данії, про яку відомо з його листа. Автор повідомляє, що в жовтні 1842 р. зробив спробу поїхати за кордон “у Шведчину і Датчину”, але був змушений через хворобу зупинитися в Ревелі (Таллінні)². Зрозуміла річ, що їхати в таку подорож без знання мов Шевченко не міг. А оскільки скандинавських мов він, очевидно, не знав, а французькою у Швеції й Данії говорив дуже вузький прошарок вищого товариства, з яким навряд чи міг він зіткнутися, то найприродніше припустити, що єдиним засобом спілкування для нього залишалася тільки німецька мова, досить відома й поширена тоді у скандинавських країнах. Очевидно, звідси варто зробити висновок, що Шевченко міг нею в межах, потрібних для подорожі, користуватися, тобто не так читати або писати, як розмовляти, принаймні на побутові теми.

Натомість набагато скептичніше треба поставитися до можливості засвоєння Шевченком тюркських мов – казахської й туркменської. І не тому, що Шевченкові могла би бути властива якась європейська зверхність до народів – носіїв цих мов, навпаки, і з його поетичної творчості цього періоду, а також щоденників та листування, і з образотворчої спадщини цього ж часу проглядає велика симпатія та співчуття до тюркських народів Казахстану й Середньої Азії. Проте умови заслання й солдатчини, бажання й тут усупереч усьому насамперед творити не могли дати йому змоги глибоко засвоїти культури цих народів, їхні мови. Писемна їх культура, тоді пов’язана зі складною арабською графікою, вимагала при вивченні великих зусиль. Складна була й пісенно-фольклорна традиція, яка потребувала тривалого перебування в мовному середовищі, а не епізодичних зіткнень, єдино приступних поетові. Найбільшою мірою Шевченко зіткнувся з казахами. Отже, маємо підстави гадати, що й казахську мову він найчастіше чув. Проте із зазначених причин не можна припускати, що він міг би глибоко її засвоїти. У найкращому разі знання це мало обмежуватися, очевидно, кількома найуживанішими й найпотрібнішими розмовними зворотами.

Утім на велику увагу й коментарі заслуговують і ті Шевченкові мови, які він засвоїв фрагментарно, тим більше, що й ці фрагменти він умів майстерно вкомпоновувати у свої твори.

¹ Це написання відбито в “Словаре языка русских произведений Шевченко” [6, т. 2, 620].

² “...позавчора вернувся в Петербург. Мене носив проклятутий пароход у Шведчину й Датчину. Пливши в Стокгольм, я скомпонував Гамалія, невеличку поему, та так занедужав, що ледви привезли мене в Ревель, там трошки очуняв” (Лист до П.М. Корольова від 18 листопада 1842 р.) [9, т. 6, 20].

Приклад цього – художній образ, побудований у “Гамалії” на одному із фрагментів грецької мови, якої, мабуть, Шевченко ніколи (принаймні систематично) не вчив. Так, начебто нічого спільного із грецькою мовою не має зображення відгуку Босфору на козацьку пісню “Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі...”. Але вдумаймося в цю картину: “Босфор аж затрясся, бо зроду не чув Козацького плачу; застогнав широкий, / шкурою сірий бугай стрепенув, / хвилю ревучи, далеко-далеко У синєє море на ребрах послає” [9, т. 1, 234]. Звичайно, можлива й така думка, що образ бугая-Босфору – наслідок випадкової гри поетової уяви, його фантазії. Але логічніше припустити, що поет, чи гортаючи грецькі словники, чи, що вірогідніше, знайомлячись із культурою Давньої Греції, міг довідатися про те, що Босфор – це грецьке Βόσπορος, яке означає “бичачий (бугайовий) брід”. Ця суха лінгвістична інформація під пером геніального поета перетворилася на яскравий образ розлюченого бугая-Босфору, укритего сірою шкурою морської піни, що на ребрах-зламах своєї збуреної поверхні з ревом посилає хвилю в синє море. Вочевидь, наведеними прикладами використання мов у відкритій або прихованій формі не обмежене їхнє застосування в Шевченковій творчості. Так відкривається ще одне джерело, яким живилася ця творчість і яке вимагає фахових студій.

Значно більше, ніж про знання Шевченком неслов'янських мов, відомо нам про ті слов'янські мови, які він знав, а частково й безпосередньо використовував як “робочі мови”.

Із часу перебування у Вільні (сучасний Вільнюс) Шевченко добре засвоїв польську мову, якою він вільно читав і розмовляв, не наважуючись нею, однак, писати¹. Польська мова була для Шевченка не тільки важливим засобом безпосереднього знайомства з польською літературою та історією, пов'язаною з історією України, зокрема часами гайдамаччини, а також, поряд із російською, одним із засобів ознайомлення зі світовою літературою. Так, за свідченням О. Афанасьєва-Чужбинського, з особливою силою велич Байрона Шевченко відчув саме в польських перекладах А. Міцкевича [8, 10-12, 53-54].

Був Шевченко знайомий і з білоруською мовою, з якою він міг зіткнутися під час перебування у Вільні, тоді не стільки литовському, скільки з мовно-етнічного погляду польсько-білоруському місті. У статті Ромуальда Зінкевича “Тарас Шэўчэнка і беларусы”, опублікованій у газеті “Наша ніва” (24 лютого 1911 р.), на підставі спогадів білоруського поета Вінцента Реута розповідається, що, живучи до заслання в Петербурзі, український поет потоваришував із письменником Яном Барщевським, навколо якого гуртувалася білоруська молодь. Тут Шевченко слухав білоруські народні пісні, знайомився з першими творами нової білоруської літератури. Особливий інтерес у Шевченка викликали білоруські пісні й ті білоруські літературні твори, які найбільшою мірою відбивали білоруський народний елемент. Шевченко заохочував білоруських друзів до дальшої праці для народу. Відгомону цього знайомства з білоруською мовою, з фольклором і тодішньою твореною народною мовою білоруською літературою, тільки-но започаткованою, як відомо, ще не знайдено конкретно у творчості Шевченка. Але це, безперечно, сприяло розширенню уявлень Шевченка про слов'янство загалом і про місце України в ньому. Отже, опосередковано це могло відбитися на мотивах слов'янської спільності в доробку поета.

Знання інших мов, крім української й російської, збагачувало Шевченкову творчість обома цими мовами. Саме їх разом зі старослов'янською, точніше церковнослов'янською, мовою східнослов'янської (української й російської) редакції, особливо повно застосовано в Шевченка. Українська мова виявилася,

¹ Пор. одне зі свідчень сучасників: “Шевченко говорив добре по-польськи: Міцкевича, Залеського, а почасти й Красінського, не одну річ умів на пам'ять, але писати по-польськи не осмілювався. Я до нього писав завсігди по-польськи, а він відповідав мені своїм напівросійським, напівмалоруським язиком” [2, 183].

безперечно, основною мовою доробку Шевченка, бо саме нею написані найвидатніші, найбільш значущі твори поета. Проте чимало написав він і російською мовою. Принаймні кількісно написане Шевченком російською мовою не поступається його спадщині українською мовою, тому є підстави вважати Шевченка ситуативним письменником-білінгвом. Говорячи, однак, про двомовність Шевченка, варто розрізняти двомовність зовнішню і внутрішню. Зовнішня двомовність наявна в контактах із носіями іншої мови. Такою була російська мова для Шевченка, коли він спілкувався з її носіями або користувачами. Але водночас нею писав Шевченко й найінтимніше – свій “Щоденник”. Це була вже внутрішня двомовність. Викликана вона насамперед, мабуть, тим, що відповідних ресурсів тодішньої української літературної мови, для розвитку якої Шевченко так багато зробив, йому для відбиття всієї складності своїх думок і вражень бракувало. Не вистачало її, очевидно, і для творення тієї значною мірою рефлексивної, а не лірично-емоційної прози, яку писав Шевченко. Отже, російська мова в Шевченка начебто безпосередньо доповнює його українську мову там, де лексико-семантичних груп цієї останньої із причин її тодішньої нерозвиненості (насамперед у різних жанрах і стилях прози) бракувало й де б український письменник пізнішого покоління цілком вільно обійшовся українською. Адже переважна частина його прози пов’язана з Україною й насичена українізмами більше, ніж це б годилося у творах, призначених для росіян. Отже, пишучи їх, поет мав, очевидно, на оці російськомовних українців, тодішню східноукраїнську інтелігенцію, яку ці повісті могли зацікавити. В. Белінський із приводу “Мертвих душ” писав про Гоголя, що тут “він цілком звільнився від українського елемента і став російським національним поетом в усьому просторі цього слова” [1, 160]. Якщо з таким визначенням російського критика, застосованим щодо Гоголя, підійти до Шевченка, то доведеться визнати, що він у своїй російськомовній спадщині постає радше не як письменник російський, а як український письменник, котрий творив російською мовою. Звернутися до цієї мови його змушувала, як уже зазначалося, насамперед внутрішня потреба висловити те, що засобами тодішньої української мови ще не знаходило собі адекватного відбиття. Частково це було викликане також потребою стати зрозумілішим тим “мертвим і ненародженим” землякам, умовами денаціоналізуювального виховання позбавленим будь-якого інтересу до українського життя та історії. Як спосіб наблизитися до них, цих денаціоналізованих українців, звісна річ, найбільше годилася російська мова. Очевидно, до таких самих українських творів, писаних російською мовою, крім “Щоденника” й переважної частини Шевченкової художньої прози, слід зарахувати незакінчену драму “Никита Гайдай” і поему “Слепая”, а також поему “Тризна”. У “Тризне”, щоправда, Україну прямо не названо, але й у тому узагальненому вигляді, у якому про неї говорить, риси її виразно помітні. Це, зокрема, мотив гнобленої батьківщини (де, до речі, замість звичайного російського “курганы” вжито в тому ж значенні українізм “могили”): “Сотрут высокие могилы И понесу тих словом зла! Тебя убили, раздавили; И славословить запретили Твои великие дела!” [9, т. 1, 245]. З українською поезією Шевченка пов’язує поему “Тризна” і її характерний розмір, пор.: “И вянет он, вянет, как в поле былина, Тоскою томимый в чужой стороне...” [9, т. 1, 247]. “Така її доля... О боже мій милий! За що ж ти караєш її молоду?...” (“Причинна”) [9, т. 1, 74]. Власне, тільки два російськомовні твори виходять за межі доробку Шевченка як українського письменника, хоч і вирости вони з автобіографічного або близького йому морально-етичного матеріалу. Це значною мірою автобіографічна повість “Художник” і повість “Несчастный”, остання з яких близька до проблематики “Близнецов”, але написана на суто російському матеріалі. І. Тургенєв щодо усної російської мови Шевченка зазначав, що в нього була “вимова чисто російська” [2, 237]. Маємо всі підстави вважати, що досконале знання в Шевченка стосувалося

не лише орфоєпії, а й усіх інших рівнів російської мови. Саме про це свідчать і зазначені російські за своїм сюжетом і місцем дії повісті Шевченка. Але, крім літературної російської мови, Шевченко знав і російські діалекти. Одну говірку із цоканням відбито, зокрема, у повісті “Близнецы”. Явні українізми в мові й у самій манері розповіді, наприклад, тих самих “Близнецов”, слід розглядати не як випадкові “помилки” автора, а як свідому стилізацію під провінційну російську мову, поширену в Україні серед лівобережного панства, особливо дрібного, і духівництва. Із цим різновидом російської мови Шевченко познайомився чи не вперше під час подорожей в Україну й майстерно її відбив.

Старослов'янська (церковнослов'янська) стихія (іноді в поєднанні з давньоруською або російською) рідко виступає в Шевченка в чистому вигляді, тобто із властивими цій мові граматичними (зокрема дієслівними) формами. До цього поет удавався тільки з метою стилізації, здебільшого для підсилення іронії, сарказму: “Умре муж велій в власяниці...” [9, т. 2, 346]; “Потя народ, княжну поя, Отиде в волості своя, Отиде з шумом, І растлі ю, Тую Рогніду молодую...” [9, т. 2, 86]. Частіше Шевченко, надаючи церковнослов'янізм українських граматичних рис, більш органічно вводить їх у свою мову. Мета їх використання в автора – семантично й стилістично збагатити тодішню українську літературну мову, надати їй піднесеності, урочистості або, навпаки, у контрасті із зображуванним перетворити на засіб іронії чи сарказму. Шевченко досяг у цьому великої майстерності. Але в дальшому своєму розвитку українська літературна мова, знайшовши загалом інші ресурси збагачення, не пішла цим шляхом. З українських письменників ХХ ст. хіба в Є. Плужника й М. Філянського зустрічаємо відгомін цієї шевченківської традиції: “Настане час, і ти обрящеш Єву...”; “В листопаді, місяці тихім, Елоїза прияла мир...” (Є. Плужник); “Верталися женці. Огняними перстами Благовістила ніч...” (М. Філянський).

Зупиняючи погляд на загальній картині використання й тих мов, якими Шевченко творив, і тих, які він вивчав спеціально і знав, і тих, до котрих він звертався принагідно, відкриваємо для себе дуже складну картину. Але найбільша її складність і таємниця в тому, що за всього великого розмаїття Шевченкових мов ми майже його не бачимо – так органічно і природно вплітав їх автор у тканину своїх творів. Для того, щоб вирізнити ці мови й побачити, яку роль відіграла в його творах кожна з них, треба докласти ще багато зусиль. Ці зусилля не будуть змарновані, бо завдяки їм ми ще краще пізнаємо і зрозуміємо і життя великого поета, і всю глибину його творчості в її органічному зв'язку з дальшим розвитком української літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Белинский В.* Происхождения Чичикова, или Мёртвые души // *В.Г. Белинский* о Гоголе: Статьи, рецензии, письма. – М., 1949.
2. *Біографія Т.Г. Шевченка* за спогадами сучасників. – К., 1958.
3. *Кирилук Є., Шабліовський В.* Т.Г. Шевченко. Біографія. – К., 1964.
4. *Лермонтов М.* Полн. собр. соч.: В 4 т. – М.; Л., 1948. – Т. IV (Проза и письма).
5. *Радлов В.* Опыт словаря тюркских наречий. – Т. IV (1). – СПб., 1911.
6. *Словарь языка русских произведений Шевченко:* В 2 т. – К., 1985–1986.
7. *Ткаченко О.* Шевченко і мови // *Мовознавство.* – 1998. – № 4.
8. *Чужбинский А.* Воспоминания о Т. Шевченко // *Біографія Т.Г. Шевченка* за спогадами сучасників. – К., 1958.
9. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 1-6.
10. *Kopaliński W.* Słownik wyrazów obcych I zwrotów obcojęzycznych. – Warszawa, 1975.
11. *Nouveau dictionnaire étymologique et historique* (par A. Dauzat, J. Dubois, H. Mitterand). – Paris, [1968].

Отримано 1 липня 2014 р.

м. Куїв

